

INTERVISTË ME ERDIOLËN & ANNE

Tiranë

Kohëzgjatja: 43 minuta

Prezente:

1. Erdiola Kanda Mustafaj (E intervistuar)
2. Anne Bourrassé (E intervistuar)
3. Diona Budima (Intervistuese)
4. Ana Morina (Kamera / Intervistuese)

Diona Budima: A mund të filloni duke na thënë emrat tuaj të plotë, ku dhe kur keni lindur, dhe më pas të na tregoni pak më shumë për veten dhe se si keni arritur te praktika juaj?

Erdiola Kanda Mustafaj: Në rregull, të filloj? Quhem Erdiola Kanda Mustafaj dhe kam lindur në Elbasan, në Shqipëri. Më pas, kur isha tetë vjeçe, u shpërngula në Itali, në Bolonjë, ku kam jetuar pothuajse gjithë jetën. Kohët e fundit jam shpërngulur në Paris, ku jetoj aktualisht. Jam artiste, artiste vizuale, dhe punoj me fotografi, video dhe instalacione zanore. Po, tani po ia kaloj fjalën koleges sime.

Anne Bourrassé: Unë jam Anne Bourrassé. Jam kuratore dhe shkrimtare. Jetoj në Paris dhe punoj ndërkombëtarisht me [e padëgjueshme] Museum [e padëgjueshme]. Gjithashtu, jam bashkëthemeluese e një shoqate të quajtur *Contemporaines*, e cila lufton kundër pabarazive gjinore në artin bashkëkohor në Francë.

Diona Budima: Me çfarë lloj disiplinash dhe metodologjish punoni zakonisht të dyja?

Erdiola Kanda Mustafaj: Unë punoj shumë me histori, kryesisht me histori gojore, dhe metodologjia ime në fakt konsiston në ndjekjen e këtyre historive dhe shndërrimin e tyre në vepra arti, të realizuara kryesisht me fotografi dhe video. Kohët e fundit po punoj shumë edhe me instalacionin. Por po, punoj shumë me metodologjitë, me mënyrën se si këto histori mund të shndërrohen në diçka tjetër, duke u dhënë një interpretim.

Diona Budima: Faleminderit.

Anne Bourrassé: Unë punoj kryesisht me çështje feministe, veçanërisht feministe interseksionale, si dhe me praktika kolektive. Më pëlqen ta lidh punën time me atë që po ndodh në kontekstin gjeopolitik. Kur punoj si kuratore apo kur hartoj programe, bashkëpunoj me shumë lloje të ndryshme artistësh; mund të jetë fotografi, art vizual, shkrim. Pra, kam një interes multidisiplinar.

Diona Budima: Në rregull.

Anne Bourrassé: Po.

Diona Budima: Dhe si vendosët ju të dyja të punonit së bashku? A njiheni prej kohësh?

Erdiola Kanda Mustafaj: Po, jemi takuar disa vite më parë në një festival fotografie dhe më pas kuptuam se kishim këtë interes të përbashkët për Ballkanin. Në atë periudhë unë tashmë udhëtoja shpesh nga Parisi në Tiranë dhe anasjelltas. Vazhduam të njiheshim më mirë dhe vendosëm ta realizonim këtë projekt së bashku.

Diona Budima: Dhe çfarë ju shtyu të aplikoni në këtë program rezidence?

Erdiola Kanda Mustafaj: Aplikuam së bashku me projektin kryesor, i cili është pjesë e historisë sime personale. Ideja ishte të ndërthurnim dy metodologji të ndryshme dhe gjithashtu dy role të ndryshme: atë të artistes dhe atë të studiueses/kuratores. Nuk është edhe aq e zakonshme që këto dy role të punojnë së bashku që nga fillimi. Gjithashtu donim të reflektonim mbi këtë mënyrë të krijimit të një veprë të re përmes ndërthurjes së dy këndvështrimeve dhe metodologjive të ndryshme. Po, kjo ishte.

Diona Budima: A ka ndryshuar apo evoluar pyetja juaj kërkimore ose puna juaj gjatë rezidencës, apo ka mbetur pak a shumë pyetja me të cilën nisët kur aplikuat?

Anne Bourrassé: Po. Projekti kryesor në fillim, kur aplikuam, kishte të bënte me gjuhën, me gjuhën dhe përcjelljen. Përcjellja mbeti, por çështja e gjuhës evoluoi shumë. Së pari, unë nuk flisja shqip, kështu që kjo ishte pengesa e parë për mua për t'u përfshirë në projekt. Por gjithashtu e kuptuam shumë shpejt se nuk kishte mbetur shumë nga gjuha çame që t'i kishte rezistuar apo mbijetuar historisë. Prandaj përdorëm gjuhë të tjera: përdorëm gjuhën e trupit, gjuhën e poezisë dhe forma të tjera më ndjesore të gjuhës për të punuar mbi këtë projekt.

Dhe diçka që nuk e kisha kuptuar kur aplikuam ishte se puna mbi Çamërinë prek një çështje shumë të rëndësishme, një temë shumë të rëndësishme, dhe ne në Francë nuk kishim aspak dijeni për këtë. Kështu që, për mua, ky hulumtim ishte gjithashtu një mënyrë për ta kuptuar më mirë kontekstin. Vetëm të kuptosh se çfarë është Çamëria, për çfarë po flasim, cila është historia e saj dhe çfarë është kjo pakicë çame, përbën në vetvete një pjesë të madhe të punës. Pra, projekti u zgjerua drejt një konteksti më historik dhe nuk mbeti vetëm te gjuha.

Diona Budima: A mund të përshkruani, për hir të dokumentimit, se nga çfarë përbëhet instalacioni këtu? Pra, pjesët e ndryshme të tij dhe atë që patëm mundësinë të shihnim këtë fundjavë?

Erdiola Kanda Mustafaj: Po, kemi dy hapësira kryesore. Njëra është pishina, ku është instaluar një video me dy kanale, e cila rikthen një valle të vjetër dhe epike të quajtur Vallja e Osman Takës. Kjo bëhet përmes ndërthurjes së punës së dy artistëve: njëra është performuesja [e padëgjueshme] dhe tjetri është muzikanti. Të dy interpretojnë rolin e valltarit që e performoi për herë të parë këtë valle para diktatorit në vitin '78.

Më pas, duke u ngjitur nga pishina, mund të hysh për ta parë videon dhe pastaj të vazhdosh lart. Aty gjendet një poezi në tri forma dhe në tri gjuhë, të cilën e kam shkruar unë: njëra në shqip dhe dy të tjerat në frëngjisht dhe anglisht. Mendoj se kjo ishte e nevojshme edhe për t'i dhënë kuptim kësaj pune, sepse po flasim për gjuhën e gjeosteve, e cila është mjaft universale, ndërsa gjuha e shkruar përballet me disa kufizime kur nuk e kupton atë gjuhë.

Pastaj kemi dhomën e dytë, ku ndodhet një kronologji që është më shumë, si mund ta them, ndjesore, subjektive.

Anne Bourrassé: Sa i përket punës kërkimore, ajo që bëme së bashku me Erdiolën ishte të mblidhnim

një korpus materialesh të bazuar në përvojën tonë. Është një projekt vërtet i plotë: përfshin instalacion, video, poezi, botim, hulumtim dhe këngë. Të gjitha këto vepra së bashku përbëjnë projektin me titull *Kthim nga Çamëria*.

Pjesa kërkimore, pra kronologjia subjektive që kam krijuar, synon të sjellë më shumë kontekst dhe gjithashtu të flasë për historinë kryesore dhe ngjarjet kryesore të gjenocidit, si dhe për këtë histori [e padëgjueshme] përmes historisë së artit. Kam mbledhur materiale si piktura, fotografi, tekste dhe harta, për ta kuptuar më mirë edhe vizualisht ndikimin dhe arkivin që kemi, por gjithashtu për t'u përpjekur ta përcjellim atë te publiku. Sepse, si kuratorë, ne punojmë kryesisht prapa skenës, punojmë kryesisht... të fshehur pas kompjuterëve tanë. Ideja e kësaj kronologjie është që hulumtimi të bëhet publik dhe i dukshëm, në mënyrë që publiku të mund ta ndjekë procesin bashkë me ne.

Në këtë pjesë kërkimore ka edhe fletë të zeza, të cilat përfaqësojnë boshllëqet, humbjen e kujtesës, humbjen e historisë. Për mua, kjo është një mënyrë për të thënë se nuk kam njohuri shteruese dhe se kam qenë këtu vetëm për tre muaj. Pra, ka ende shumë për të mësuar, shumë për të dëgjuar dhe shumë për të kuptuar.

Pastaj është ky botim, i cili përmbledh tekste që i kam shkruar pasi u ktheva nga Çamëria. Ai përshkon gjithë hulumtimin, punën dhe bashkëpunimin tonë, dhe njëkohësisht ngre të gjitha pyetjet që mund të lindin nga ky projekt. Dhe në fund kemi këngët, materiale dhe këngë të mbledhura nga të moshuarit, veçanërisht gra të moshuara që ende i kujtojnë këngët e Çamërisë.

Erdiola Kanda Mustafaj: Po, por edhe te këngët vërehet mungesa e kujtesës për këtë nëndialekt të shqipes, dialektin çam. Ne nisëm pikërisht nga kjo, por pamë se në kujtesën e këtyre të moshuarve ekziston në fakt një lloj tensioni dhe përmbajtjeje. Disa prej tyre këndojnë, për shembull, këngë fëmijësh, por edhe në greqisht. Ata i përziejnë gjuhët, natyrisht, sepse territori nga vijnë ka shumë shtresa. Kështu, ajo që kujtojnë, ajo që nuk ishte asimiluar në gjuhën letrare shqipe, shfaqet në formën e një greqishteje që, natyrisht, sot nuk është greqishte e pastër, por vjen nga ajo që ata kujtojnë prej asaj... prej asaj hapësire dhe atij territori.

Pra, kemi gjithë këtë material, kemi pjesën zanore për ta dëgjuar, kemi anën vizuale të kësaj kronologjie, dhe mund të hysh brenda saj, të shohësh dhe të lexosh informacionin që kemi gjetur, duke nisur nga të dhënat më të hershme të shekullit XI e deri në ditët e sotme.

Ka gjithashtu një instalacion me një copë druri që e gjeta në lumin Thyamis, i cili tani quhet Kalamata. Për mua ishte shumë e rëndësishme ta përfshija edhe atë, sepse edhe vetë emri i këtij territori, kur flitet për të, krijon, po, tension brenda territorit. Dhe kjo copë druri vinte nga lumi, ndërsa lumi ishte kufiri.

Dhe meqë po flasim për këtë kujtesë që jeton përmes kufijve, përmes zhvendosjes, për mua ishte shumë e rëndësishme ta sillja këtë copë druri, këtë material natyror të sjellë nga lumi.

Pastaj kthehem te poezia dhe videoja, dhe të gjitha bashkohen. Po, ato nuk janë pjesë të ndara; të gjitha i japin forcë hulumtimit kryesor që kemi bërë gjatë këtyre tre muajve të fundit së bashku me Anne.

Diona Budima: Përmendët kufijtë dhe nëntitullin e keni quajtur *Trashëgimia Kulturore dhe Mërgimi*. A mund të flisni pak për mërgimin, për atë që nënkuptoni me të dhe për rolin që luan në kërkimin dhe praktikën tuaj?

Erdiola Kanda Mustafaj: Po, duhet të them se tema e mërgimit është shumë e pranishme në kërkimin tim, edhe sepse vetë jetoj në një gjendje zhvendosjeje: vij nga Shqipëria, shkova në Itali dhe tani jam në Francë. Tema e mërgimit është një element shumë emblematic i kërkimit tim.

Në këtë kontekst, kjo është gjithashtu historia e gjyshërve të mi. Prandaj, natyrisht, doja ta përfshija dhe të hulumtoja më shumë se si mund të ruhet ose të përcillet kujtesa gjatë kësaj lëvizjeje dhe këtij kalimi, në situatën kur nuk je më në gjendje të kthehesh. Dhe çfarë ndodh, si transformohet ajo përbrenda, si e transformon hapësira gjithçka dhe si arrijmë t'i përballojmë këto ndryshime nëpër brezat e paraardhësve tanë. Po.

Anne Bourrassé: Dhe ajo që është interesante në historinë çame është se i gjithë materiali ndodhet në mërgim. Historia është në mërgim sepse, edhe pse rajoni i Çamërisë është kjo zonë mes Shqipërisë dhe Greqisë, tekstet e para të shkruara në çamërisht sot ndodhen në Vatikan. Një tjetër fjalor, një fjalor çam, ndodhet sot në Francë, në Paris, në Bibliothèque nationale de France.

Një nga ngjarjet apo operacionet e para të rëndësishme kundër popullsisë çame dhe grave çame ishte ngjarja e Valles së Zalongos, dhe pikturat kryesore që lidhen me këtë ngjarje ndodhen gjithashtu në Luvër, në Francë. Ka materiale të tjera edhe në Greqi apo Itali. Pra, ajo që është interesante është se edhe vetë arkivi i historisë çame është në mërgim; ai nuk ndodhet në Çamëri. Çamëria nuk ka një muze apo një vend ku kjo histori të mund të kujtohet dhe ku këto materiale të mund të mbliidhen.

Pikërisht për këtë arsye kemi punuar me shumë historianë, historianë çamë, dhe njëra prej tyre, Monika Hasani, po punon në arkivin e parë muzeal të projektit. Por ajo që ishte interesante është se vetë Erdiola është në mërgim. E gjithë popullsia çame është në mërgim sepse u detyrua të largohej nga vendlindja. Njerëzit u vranë dhe më pas u zhvendosën në kampe refugjatësh, kështu që nuk mund të ktheheshin më në vendin e tyre.

Por gjithashtu, diktatori Enver Hoxha ua hoqi pasaportat, kështu që ata nuk e kishin më shtetësinë e tyre. Edhe sot nuk mund të kërkojnë pronësinë mbi shtëpitë dhe tokat e tyre dhe nuk mund të kthehen në vendet e tyre. Pra, kjo është një çështje intime, kolektive dhe e historisë së artit; në çdo shtresë të saj ekziston çështja e mërgimit.

Diona Budima: Po. Dhe kjo lloj distance që sjell mërgimi është e pranishme edhe në punën dhe instalacionin tuaj, sepse, siç e përmendët, kronologjia që keni paraqitur është një kronologji

subjektive dhe përmban këto boshllëqe, këto fletë të zeza. Ju nisni nga një lloj kërkimi etnografik dhe gjuhësor, por duket se nuk pretendoni asnjëherë se zotëroni një njohuri të plotë dhe objektive. Dhe më intereson shumë vendimi që morët për të paraqitur një interpretim të valles, në vend që, për shembull, thjesht t'i filmonit valltarët dhe ta paraqisnit atë regjistrim. A mund të flisni pak më shumë për këtë interpretim?

Erdiola Kanda Mustafaj: Po, duhet të them se erdhi shumë natyrshëm. Nuk e dija paraprakisht se çfarë do të bëja. Thjesht u gjenda pranë kufirit, në qytetin e Konispolit, dhe takova historianin Petrit Ali Mulla. Ai po fliste... po më shpjegonte historinë e Valles së Osman Takës dhe, natyrisht, këtë valle e kisha edhe në një lloj kujtese gjenetike, sepse gjyshi im e kërcente.

Më pas, kur ma shpjegoi vallen, më tregoi natyrshëm se në të njëjtin qytet ndodhej valltari i parë që e kishte kërcyer këtë valle në vitin '78. U bëra shumë kurioze ta takoja dhe menjëherë nisëm një bisedë mbi simbolikën që qëndron pas lëvizjeve të kësaj valleje. Gjithashtu më magjepsi fakti që në të vërtetë nuk e dimë se prej nga vjen. Nuk kemi data. Më parë është quajtur Vallja e Burrave të Konispolit, kështu që më pas kjo figurë legjendare e ndryshoi historinë e kësaj valleje.

Por në fillim më interesoi shumë sepse, edhe në një nivel intim për mua, kjo valle ishte si një lloj lidhjeje që i bënte gjyshërit e mi të ndiheshin sikur ishin përsëri në vendin e tyre. Nuk di si ta shpjegoj më mirë, por kur e kërcenin këtë valle apo kur këndonin disa nga këngët e tjera çame që njihnin, krijohej një lloj shprehjeje nga koha dhe hapësira. Ata ndiheshin sikur ishin në vendin e tyre... sikur ndodheshin në një lloj shtëpie të rindërtuar rishtazi, jashtë vendit ku jetonin realisht.

Më pas e takova këtë valltar dhe ai po më shpjegonte vështirësitë e valles dhe gjithë simbolikën që lidhej me të. Në Konispol isha bashkë me performuesen Klara [e padëgjueshme], dhe menjëherë kuptuam se duhej ta ruanim këtë në formën e transmetimit gojor. Pra, ne dëgjonim, unë i përktheja asaj se çfarë përfaqësonin lëvizjet dhe se si duhej të ishte një lloj kalimi përmes fjalëve. Edhe ajo i bënte pyetje valltarit: "Si mund ta bëj këtë? Duhet ta bëj në këtë mënyrë apo në mënyrën tjetër?" Ajo kishte gjithashtu përvojë në artet marciale, kështu që ishte shumë e interesuar t'i dëgjonte kuptimet simbolike të këtyre fjalëve dhe t'i riaktivizonte ato përmes trupit.

Kështu, kur u kthyem, realizuam videon këtu në vilë, në të njëjtën pishinë ku ndodhet tani instalacioni me video. Më pas vendosëm të mos e shihnim vallen origjinale, pra videon e valles origjinale, por të mbështeteshim te kujtesa që unë kisha për të. Kështu që, në njëfarë mënyre, unë e udhëzoja atë pa muzikë, vetëm për ta, le të themi, çliruar këtë gjest. Ishte një përsëritje; kemi orë të tëra vetëm me të njëjtin gjest që përsëritet, duke kërkuar një lloj transformimi të tij. Është një kërkim përmes trupit, i cili interpreton fjalët.

Dhe po, gjithçka erdhi shumë natyrshëm. Megjithatë, ruajtëm një lloj strukture të valles, sepse është një valle rrethore dhe ka lëvizje të veçanta që lidhen me historinë e saj.

[Ndërprerje]

Diona Budima: Është një valle që, domethënë, Vallja origjinale e Osman Takës kërkon pesë persona, apo jo?

Erdiola Kanda Mustafaj: Po.

Diona Budima: Osman Taka dhe katër persona të tjerë. Si mund ta përkthenit këtë në një person të vetëm?

Erdiola Kanda Mustafaj: Unë u përqendrova më shumë te personazhi kryesor, te figura kryesore, sepse në fakt, po, e gjithë vallja përqendrohet te valltari kryesor, te roli i Osman Takës, ndërsa katër të tjerët e mbështesin. Ata janë aty për ta mbështetur këtë valltar dhe për ta realizuar koreografinë.

Dhe, natyrisht, nuk doja të jepja një interpretim që do të mbetej i lidhur me versionin popullor ose thjesht ta përsëriste atë, sepse qëllimi nuk është të krijojmë një arkiv të kësaj valleje; qëllimi është t'i japim një dimension tjetër, në një gjuhë tjetër.

Dhe po, edhe fakti që performuesja është grua e ndryshon raportin, sepse kjo është një valle që, me sa di unë, është kërcyer gjithmonë nga burrat; është Vallja e Burrave të Konispolit. Pra, ka shumë dallime nga vallja origjinale, por, le të themi, lëvizjet kryesore... ato i kemi ruajtur. Kemi ruajtur këtë kalim, për shembull gjestin e dëgjimit si pikënisje, kthimin rreth vetes, lëvizjen e këmbëve dhe më pas rënien mbi shpatull. Këto i kemi ruajtur sa më besnikërisht që ishte e mundur, por gjithmonë duke u dhënë një këndvështrim tjetër.

Diona Budima: Po, shumë interesante. Po qëndrojmë në një ndërtesë që është jashtëzakonisht e ngarkuar historikisht dhe që ngjall trauma te shumë njerëz. Prandaj doja t'ju pyesja: si ka ndikuar qëndrimi këtu në punën tuaj dhe, në përgjithësi, si ndërvepron konteksti i Tiranës dhe Shqipërisë me punën tuaj?

Erdiola Kanda Mustafaj: Duhet të them se Tirana nuk është aq e largët për mua, sepse kohët e fundit kam ardhur këtu mjaft shpesh. Por ishte hera e parë që qëndroja në një rezidencë për më shumë se një muaj, pra për tre muaj. Dhe, natyrisht, fakti që ndodheshim në vilë, një ndërtesë që ka historinë dhe konfliktet e veta, dhe që është e vendosur brenda një qyteti që po kalon gjithashtu transformimet e veta, ka qenë mjaft sfidues. Duhet të them se, edhe për mua, duke qenë shqiptare... po, në disa mënyra e kam ndier këtë vështirësi për të lëvizur...

Por, në fakt, mendoj se... po, jo, duhet të them se nuk e ka ndikuar shumë punën, sepse ajo nuk lidhej drejtpërdrejt me vilën. Por gjithashtu, kur ne [e padëgjueshme], historia çame zhvillohet, natyrisht, në vitin '44, dhe krijimi i ideologjisë së kësaj shtëpie, nga personi që ka jetuar në këtë shtëpi, ndikon në atë me të cilën përballemi sot.

Natyrisht, kjo të bën të reflektosh mbi mënyrën se si janë marrë vendimet. Dhe sigurisht që nuk është

një situatë... si ta them, e lehtë, sepse vazhdimisht pyet veten se çfarë vendimesh janë marrë këtu dhe si kanë ndikuar ato edhe në ruajtjen e identitetit të këtij komuniteti. Ky ishte hulumtimi kryesor. Por po, personalisht nuk pata ndonjë vështirësi të veçantë.

Diona Budima: Po ti?

Anne Bourrassé: Do të thosha se në fillim ishte mjaft dëshpëruese, sepse këtu ka shumë shtresa politike. Vjen këtu dhe, si franceze, ndihesh e çorientuar [e padëgjueshme] nga konteksti, i cili është shumë i ndryshëm. Pastaj futesh në histori, mëson për ideologjinë komuniste, por edhe për pushtimin osman, gjë që është mjaft e çuditshme [e padëgjueshme]. Kjo çoi në një gjenocid, çoi në shumë operacione dhe ekzekutime.

Dhe më pas ndodhesh në kontekstin e një gjenocidi në Palestinë, ndërkohë që punon mbi një gjenocid në Çamëri. Pra, vila, Enver Hoxha, literatura, konteksti gjeopolitik nëpër të cilin po kalojmë, pastaj historia e Çamërisë... duhet të them se kam kaluar disa momente shumë të çuditshme, sepse ishte e vështirë t'i përballoja të gjitha këto njëkohësisht. Dhe në njëfarë mënyre të zë në befasi, sepse kur vjen dhe aplikon për një rezidencë, asnjëherë nuk e di se çfarë do të gjesh në vend. Prandaj, për mua ishte mjaft intensive. Do të thosha se ishte intensive.

Tirana nuk është një vend i lehtë; ka shumë kompleksitet. Mund të hasësh shumë rezistencë për shkak të vetë historisë. Gjithashtu patëm vështirësi në gjetjen e materialeve dhe në qasjen në disa dokumente. Pra, sigurisht nuk ishte aq e rrjedhshme sa e kishim pritur.

Diona Budima: Po. Dhe në tekstin tuaj, ju nuk shmangeni nga përdorimi i vetës së parë dhe i bëni vetes pyetje si: “Çfarë rëndësie ka që një punëtorë kulturore t'i qaset kësaj historie dhe të shkruajë për të?” Dhe më pas flisni menjëherë për Palestinën. Më duket shumë interesante mënyra se si e poziciononi punën tuaj brenda konfigurimit aktual gjeopolitik.

Anne Bourrassé: Duhet ta bësh. Duhet, sepse pse të punosh sot mbi këtë temë? Çfarë rëndësie ka ajo në raport me shoqërinë dhe çështjet bashkëkohore?

Gjithashtu, dua të them, çdo ditë shohim këto video nga Palestina dhe ndihesh kaq e pafuqishme. Prandaj, të punosh mbi gjenocidin çam është gjithashtu një mënyrë për të qenë, deri diku, aktive në raport me këtë lloj historie. Dhe lindin edhe pyetje të tjera: tani që po punojmë mbi arkivin e një gjenocidi që tashmë ka ndodhur dhe në të njëjtën kohë jemi dëshmitarë të një gjenocidi që vazhdon ende, cili do të jetë roli i punëtorëve të artit, roli ynë, në ruajtjen e historisë, në ruajtjen e arkivave, në ruajtjen e materialitetit vizual?

Kur sheh... është interesante, por kur sheh historinë çame dhe mënyrën se si ajo është paraqitur përmes pikturave, ka keqkuptime, keqpërkthime, konflikte. Piktoret evropiane e kanë parë atë përmes këndvështrimit të shtetit grek, kështu që shqiptarët, popullsia çame, kanë mbetur që në fillim, do të thosha, në hije. Prandaj është interesante të shohim se cila është... dua të them, përgjegjësia jonë, por

edhe përgjegjësia e piktorëve dhe krijuesve para nesh në rikrijimin e historisë.

Pra, sigurisht, çfarë do të bëjmë ne... kjo ishte, në njëfarë mënyre, një lloj ushtrimi, e kupton.

Diona Budima: Po, kjo është shumë interesante, sepse kur po shikoja atë kronologji subjektive, dhe sidomos ato piktura që ndodheshin në koleksionet e gjithë këtyre muzeve perëndimore, historia e grave çame me fëmijët e tyre duke u hedhur nga...

Anne Bourrassé: Shkëmbi. [e padëgjueshme]

Diona Budima: Ishte aq e mitologjizuar dhe romantizuar, saqë pothuajse dukej sikur shtypja dhe rezistenca kalonin në plan të dytë. Po. Mbeteshin në hije. Gjithçka është kaq e romantizuar.

Anne Bourrassé: Po. Dhe dramatizuar. Por historia e vërtetë është se gratë vallëzonin dhe këndonin së bashku, duke u mbajtur për dore para se të hidheshin, sepse nuk donin të bëheshin skllave të Ali Pashës, shtypësit osman. Dhe piktura e parë është bërë nga Olander, një francez, i cili paraqet një skenë shumë të dramatizuar, ku të gjitha gratë janë, si të thuash, duke qarë dhe duke u lutur për... nuk e di për çfarë. Nuk është aspak historia e vërtetë.

Dhe nga kjo pikturë, piktorë të tjerë e morën atë si model. Pastaj bëhet interesante sepse, duke kaluar nga një pikturë te tjetra, në një moment shfaqet një kryq, një kryq i krishterë, në pikturë, por ato gra ishin ortodokse. Pra, ua ndryshuan fenë, ua ndryshuan veshjet. Mund ta shihni aty kostumin tradicional të popullsisë çame; ka shumë ngjyra, shumë bizhuteri. Është shumë, shumë [e padëgjueshme]... shumë i shkëlqyeshëm. Ndërsa këtu ato paraqiten me këtë kostum të bardhë grek.

Është sikur e gjithë historia është krijuar ndryshe për një publik evropian, por gjithashtu përmes këndvështrimit grek. Pra, ka shumë paragjykime dhe shtrembërime. Kjo ngjarje ishte shumë interesante për ne, vetëm për ta kuptuar më mirë dhe për të pyetur veten: çfarë dimë në të vërtetë për të gjitha këto histori? Sepse çfarë ndodh nëse që nga fillimi paraqitja e tyre është e gabuar? Pra...

Diona Budima: Po. Uau. Si e shihni të ardhmen e këtij projekti? A e shihni duke vazhduar, duke qarkulluar edhe në vende të tjera?

Anne Bourrassé: Patëm një bisedë interesante me të moshuarit në Konispol. Ua bëmë pyetjen: “Çfarë dëshironi për të ardhmen?” lidhur me [e padëgjueshme], dhe njëri prej tyre tha: “Roli i intelektualëve, artistëve dhe poetëve është ta çojnë këtë temë më shumë në arenën ndërkombëtare, ta ngrenë si çështje.” Prandaj mendoj se e ardhmja e projektit, po flas për veten time, por tashmë është edhe një lloj detyre që thjesht të flasim për të. Dhe e ardhmja është gjithashtu ta përhap sa më shumë që të mundem. Duke parë se si Franca lidhet me historinë çame, do të ishte interesante ta sillnim këtë temë edhe në Francë.

Erdiola Kanda Mustafaj: Pajtohem plotësisht. Po, mendoj se kur po flisnim pak më parë për mërgimin, për këta të moshuar që jetojnë jashtë vendit dhe që e mbajnë gjallë këtë histori përmes

trupit dhe kujtesës së tyre, mendoj se mundësia që kjo vepër të udhëtojë është vetë thelbi i saj.

Dhe, natyrisht, mendoj se ajo do të zhvillohet dhe evoluojë gjatë këtij kalimi nga një vend në tjetrin. Një nga ëndrrat e mia është gjithashtu ta çoj në Greqi, sepse aty do të shihnim edhe rezonanca të ndryshme të së njëjtës histori. Natyrisht, në Paris apo diku tjetër në Itali, njerëzit kanë interpretime të ndryshme. Pra, po, ideja është që ky projekt të udhëtojë.

Anne Bourrassé: Dhe meqë vetë historia është në mërgim, e ardhmja e saj duhet të vazhdojë në këtë zhvendosje të vazhdueshme.

Ana Morina: Do të doja t'i bëja një pyetje Erdiolës, dhe ndoshta mund të përgjigjet edhe Anne. Ju keni përdorur shumë histori gojore, por edhe vetë jeni çame. Ndoshta mund të na tregoni pak se si jua ka përcjellë familja këto histori dhe si krahasohen ato me historitë që dëgjuat kur shkuat atje. Dhe nëse keni qenë atje si fëmijë, si ka ndryshuar vendi dhe si e sheh brezi i ri këtë çështje?

Erdiola Kanda Mustafaj: Në fakt, njohja ime me komunitetin çam ka filluar që kur kam lindur. Në çdo moment... për shembull, kur ishim me familjen dhe kishim momente rituale, si dasma apo festa, dilte kjo dëshirë për të kënduar një këngë ose për t'u ulur së bashku, dhe në një moment dikush fillonte të vallëzonte. Pra, kështu e kam njohur.

Pastaj, edhe këto valle dhe këngë ruajnë shumë histori, dhe pikërisht në ato momente, që kur isha e vogël, fillova të interesohesha për to. Pra, e kam mësuar duke dëgjuar gjyshërit e mi. Pata gjithashtu fat sepse në vitin '95 babai im shkoi në Itali para meje dhe nënës sime, kështu që kalova shumë kohë me gjyshen dhe gjyshin.

Kështu që menjëherë isha [e padëgjueshme] historinë e tyre. Më thoshin: "Në rregull, por duhet ta dish se në Çamëri ne ishim kështu, kishim këtë traditë." Pra, mendoj se erdhi shumë natyrshëm. Isha vajza e parë në familje dhe, që kur isha shumë e vogël, gjyshja dhe gjyshi më tregonin vazhdimisht histori. Dhe pastaj edhe vallet u bënë pjesë e kësaj...

Anne Bourrassé: Trashëgimie.

Erdiola Kanda Mustafaj: Trashëgimie natyrore. Pra, mendoj se dëgjimi ishte thjesht pjesë e së tashmes, dhe më pas interesi për ta ruajtur këtë... po, natyrisht, erdhi shumë natyrshëm. Por e harrova pyetjen tënde, më fal.

Ana Morina: Të pyeta gjithashtu se si krahasohen këto me historitë gojore që mbledhët tani gjatë projektit dhe si ka ndryshuar vendi që nga fëmijëria jote, nga mënyra se si e kujton.

Erdiola Kanda Mustafaj: Por ky vend ka ekzistuar në kujtesën time vetëm si një fantazi deri para disa vitesh, sepse askush nuk kishte pasur mundësi të shkonte. Mendoj se jam personi i parë në familjen time që ka shkuar atje. As nëna dhe as babai im nuk kishin shkuar. Gjyshërit e mi, sigurisht, nuk patën kurrë mundësi të ktheheshin.

Dhe kështu, në njëfarë mënyre, ishte pak... udhëtimi im i parë në Çamëri ishte, duhet ta them, shumë i fortë emocionalisht për mua, sepse po shkoja atje me një barrë që nuk ishte e imja, dhe ishte shumë e rëndë. Emocionalisht ishte vërtet, po, e rëndë. Dhe papritur je atje dhe e sheh, e prek fizikisht atë vend për të cilin kishe dëgjuar vetëm përmes fjalëve, këngëve apo valleve. Dhe e sheh. Duhet të them se udhëtimi i parë ishte shumë... në njëfarë mënyre... e dini kur realiteti ndonjëherë fillon të marrë formën e një mitologjie, sepse ti projekton mbi të ndjesitë e tua? Për mua, ato ditë, herën e parë që shkova, ishte pikërisht kështu.

Pastaj, edhe sot ky rajon është në fakt shumë kompleks për sa i përket mënyrës se si flitet për këtë komunitet. Por po, mendoj... më interesonte thjesht mënyra se si mund të riaktivizoheshin këto histori gojore. Doja t'i riaktivizoja, por e pata shumë të vështirë ta bëja këtë.

Ana Morina: Ndoshta edhe Anne mund të na tregojë pak se cilat ishin përshtypjet e saj për vendin kur shkua?

Anne Bourrassé: Shumë i bukur. Çamëria është vërtet shumë e bukur. Ngjyrat. Ishte interesante sepse, para se të shkonim, po punoja mbi këtë piktor francez, Dominique Papety. Ai shkoi në Çamëri në vitin 1944... 1844, më falni, pra shumë herët, dhe paraqiti malet dhe horizontin e Çamërisë. Ngjyra është shumë e verdhë, është shumë... nuk e di. Dhe kur mbërrita, menjëherë i dallova ngjyrat e pikturave dhe akuareleve që ai kishte realizuar atje. Pra, ishte interesante edhe lidhja me historinë e artit.

Dhe ishte vërtet shumë bukur. Njerëzit ishin shumë mikpritës dhe ishte bukur sepse takuam të moshuarit, njerëzit me të cilët ecëm, por gjatë rrugës takuam edhe shumë njerëz të tjerë që kishin histori për të treguar. Dhe sheh se të moshuarit mund të jenë disi të rezervuar kur flasin për historinë, ndërsa të rinjtë janë shumë të drejtpërdrejtë dhe flasin për gjenocidin, ndërsa njerëzit më të moshuar flasin për masakrën. Pra, edhe në gjuhën që përdorin, kanë mënyra të ndryshme për ta shpjeguar historinë.

Dhe kur shkuam, ishte një moment shumë i veçantë sepse më 27 qershor shënohet dita përkujtimore e gjenocidit çam. Kështu që ishim atje gjatë një tubimi të madh në Konispol, ku kishte këngë dhe poezi, dhe i shihje të gjithë duke u mbledhur së bashku. Ishte shumë emocionuese të ishe aty në atë moment dhe të merrje pjesë në të si mysafire.

Erdiola Kanda Mustafaj: Po. Duhet të shtoj se edhe ky rikthim në Çamëri ishte shumë poetik. Personi i parë që takova në Konispol, Petriti, e nisi bisedën duke thënë: "Vetëm shiko horizontin, vijën e kodrës, kufirin tonë. Por dikur ai nuk ekzistonte." Pra, nuk ishte vetëm sikur po dëgjoje informacione për historinë; të çonte drejtpërdrejt në thelbin e saj. Dhe po e mbyll këtu, sepse përndryshe nuk do të ndalem.

Diona Budima: Ndoshta, për ta përmbyllur, a mund të na tregoni thjesht se çfarë ju entuziazmon aktualisht, qoftë artistikisht, politikisht apo personalisht, dhe çfarë keni përpara?

Anne Bourrassé: Po përfundoj një libër mbi pabarazinë gjinore në art, kështu që jam shumë e emocionuar që libri do të botohet në fund të vitit, ndërkohë që vazhdoj të punoj edhe mbi këto çështje feministe në Francë. Ishte shumë interesante për mua të zbuloja ekzistencën e Musine Kokalarit, shkrimtares feministe shqiptare. Prandaj, ajo që kam tani në mendje është ndoshta të rikthehem për të mësuar më shumë rreth kësaj historie, t'i kushtoj më shumë vëmendje dhe të kuptoj më mirë kontekstin feminist të zhvillimeve në Shqipëri. Edhe kjo është shumë emocionuese për mua.

Erdiola Kanda Mustafaj: Mendoj se do të vazhdoj të jetoj në këtë zhvendosje mes Francës dhe Shqipërisë, të vazhdoj të kthehem në Shqipëri dhe ta zhvilloj këtë projekt, sepse vërtet mendoj se ajo që patë në këtë ekspozitë ishte vetëm kapitulli i parë i këtij hulumtimi. Do të doja shumë të shkoja më thellë, të eksperimentoja me shumë aspekte të arteve vizuale dhe të vazhdoja ta hulumtoja këtë temë.

Diona Budima: Ju faleminderit shumë.

Anne Bourrassé: Faleminderit.